

УДК 343.21(477)

Т. О. Гончар, ст. викл.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра кримінального права, кримінального процесу і криміналістики,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗА ЧИННИМ КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

Розглянуто особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх за вчинені злочини.

Ключові слова: неповнолітній, злочин, кримінальна відповідальність, покарання.

У Загальній частині кримінального закону України від 5 квітня 2001 р. вперше передбачено *розділ*, що визначає особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Питання кримінальної відповідальності і покарання зазначеної категорії осіб зважуються з урахуванням соціально-психологічної сфери формування особистості підлітка, здатності усвідомлювати ним свої дії/бездіяльність та давати їм оцінку.

Однією з особливостей притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності є диференціація злочинів відносно віку, з якого вона настає. Згідно ч. 1 ст. 22 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, що досягли на момент вчинення злочину шістнадцяти років. У ч. 2 ст. 22 КК України законодавець передбачив вичерпний перелік тяжких та особливо тяжких злочинів, за вчинення яких кримінальна відповідальність може наставати з чотирнадцяти років. Цей вік визначений законодавцем, виходячи з важливості зазначених об'єктів кримінально-правової охорони і того, що після досягнення чотирнадцятилітнього віку неповнолітній за рівнем соціального та психічного розвитку, як правило, здатен усвідомлювати цінність об'єктів, передбачених у ч. 2 зазначеної статті.

До особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх також відносять можливість застосування до них специфічного заходу примусово-виховного характеру (ст. 97 та ч. 1 ст. 105 КК України). Але зазначені заходи мають різну правову природу. Так, застосування примусових заходів виховного характеру згідно ч. 1, ч. 2 ст. 97 КК за своєю правовою природою є видом звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, а застосування зазначених заходів згідно ч. 1 ст. 105 КК є видом звільнення від покарання.

Чинний кримінальний закон України передбачає два види звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності:

1. Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97 КК).

2. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 106 КК).

Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

У ст. 97 КК України передбачені дві категорії неповнолітніх, до яких можливе застосування примусових заходів виховного характеру як виду звільнення від кримінальної відповідальності.

1) Неповнолітній, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості, може бути

звільнений від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання.

2) Неповнолітній, який до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинив суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України.

Примусові заходи виховного характеру є заходами виховання, попередження вчинення неповнолітніми нових злочинів. Обов'язковими ознаками цих заходів є те, що: 1) вони передбачені кримінальним законом у ч. 2 ст. 105 КК; 2) застосовуються тільки судом до неповнолітніх, які вчинили злочин; 4) їх застосування не тягне судимості.

Частина 2 ст. 105 КК України містить вичерпний перелік примусових заходів виховного характеру:

1) *застереження*; 2) *обмеження дозвілля* і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; 3) *передача неповнолітнього під нагляд* батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання; 4) *покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків*; 5) *направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років* [1,35]. Заходи, що передбачені пунктом 5, є найбільш суворими. Види спеціальних установ, умов перебування у них неповнолітніх та інші питання, передбачені Законом України "Про органи та служби по справам неповнолітніх і спеціальних закладів для неповнолітніх" від 24.01.95 р. [2, ст. 35]; постановою Кабінету Міністрів України "Про організацію діяльності спеціальних навчально-виховних закладів для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання" від 13. 10. 93 р. із змінами і доповненнями від 11.08.95 р. № 646 [3]. Спеціальними установами для неповнолітніх, що потребують особливих умов виховання, є загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації. У загальноосвітні школи соціальної реабілітації за ухвалою суду (або постановою судді) направляються неповнолітні від 11 до 14 років, а до професійних училищ — неповнолітні від 14 до 18 років. У постанові судді повинно бути вказаний тип спеціальної установи, строк перебування в ній, а також джерело фінансування перебування неповнолітнього у школі або професійному училищі соціальної реабілітації. Так, згідно з п. 6 Постанови Кабінету Міністрів України "Про організацію діяльності спеціальних навчально-виховних закладів для дітей та підлітків, які потребують особливих умов виховання", плата за утримання учнів у спеціальній школі і спеціальному професійному училищі для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання, стягується з батьків у розмірі 20 відсотків коштів, що припадають на одного члена сім'ї. Згідно з п. 12 Положення про загальноосвітню школу соціальної реабілітації діти-сироти і діти, що залишилися без піклування батьків, або осіб, які їх замінюють, а також з багатодітних, малозабезпечених сімей, перебувають на повному державному утриманні [4].

Відповідно з ч. 3 ст. 105 КК залежно від конкретних обставин вчиненого злочину і особи неповнолітнього суд може застосувати до нього одночасно кілька примусових заходів виховного характеру. Частина 3 ст. 97 КК встановлює, що у разі ухилення неповнолітнього, який вчинив злочин, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру, ці заходи скасовуються судом і він притягується до кримінальної відповідальності.

Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності.

Загальні підстави застосування інституту давності щодо притягнення до кримінальної відповідальності передбачені у ст. 49 КК України. Ними є: 1) закінчення

передбачених законом строків після вчинення злочину до дня набуття вироком законної сили; 2) не вчинення під час цих строків нового злочину; 3) відсутність ухилення від слідства або суду. При наявності загальних підстав і умов застосування такого звільнення суд повинен врахувати його особливості щодо неповнолітніх. Такими особливостями відповідно до ст. 106 КК є: 1) можливість її застосування до осіб, які не досягли вісімнадцяти років до вчинення злочину, незалежно від віку на момент вирішення питання про звільнення; 2) встановлення в ній знижених строків давності. У ч. 2 ст. 106 КК передбачені такі строки давності:

- 1) два роки — у разі вчинення злочину невеликої тяжкості;
- 2) п'ять років — у разі вчинення злочину середньої тяжкості;
- 3) сім років — у разі вчинення тяжкого злочину;
- 4) десять років — у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

Особливості застосування покарання до неповнолітніх.

Передбачені чинним кримінальним законом окремі види покарань *утворюють певну систему*, яка передбачена у ст. 51 КК. Під системою покарань розуміють встановлений кримінальним законом і обов'язковий для суду вичерпний перелік покарань, розташованих у певному порядку за ступенем їх суворості. У ст. 98 КК передбачена система покарань, які можуть застосовуватися до неповнолітніх. Ця система має певні особливості. Із дванадцяти видів покарань, передбачених ст. 51 КК, до неповнолітніх можуть бути застосовані лише наступні види покарань: *штраф; громадські роботи; виправні роботи; арешт; позбавлення волі на певний строк*. Додатковими покараннями, що можуть застосовуватися до неповнолітніх, є: *штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю* (ч. 2 ст. 98 КК України). Новими видами покарань, які можуть призначатися неповнолітнім є *громадські роботи та арешт*. Розмір деяких покарань, які застосовуються як до повнолітніх, так і до неповнолітніх, відносно останніх значно зменшений.

Штраф (ст. 99 КК) застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний прибуток, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. У ч. 2 цієї статті передбачено обмежений розмір штрафу: він може бути призначений у межах до п'ятисот встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Громадські та виправні роботи згідно ст. 100 КК України можуть бути призначені тільки неповнолітнім від 16 до 18 років. Крім того, значно меншими є строки цих покарань: громадські роботи можуть бути призначені на строк від тридцяти до ста двадцяти годин і тривалість їх не може перевищувати двох годин на день; строк виправних робіт встановлений від двох місяців до одного року, при цьому із заробітку неповнолітнього здійснюється відрахування в доход держави в розмірі, встановленому вироком суду, в межах від п'яти до десяти відсотків.

Арешт (ст. 101 КК) може бути призначений тільки неповнолітнім, які досягли на момент ухвали вироку шістнадцяти років, від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб. Сутність арешту полягає у строкої ізоляції обвинуваченого неповнолітнього від суспільства у спеціальних установах (арештних будинках) в умовах короткочасної ізоляції. Цей вид покарання у теперішній час не застосовується, тому що ці заклади в Україні ще не створені.

Позбавлення волі на певний строк не може бути призначено неповнолітньому, який уперше вчинив злочин невеликої тяжкості (ч. 2 ст. 102 КК). У ч. 1 ст. 102 КК передбачено, що покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, не може бути призначено на строк більше десяти років, а за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини, — на строк до п'ятнадцяти років (п. 5 ч. 3 ст. 102 КК). Згідно ч. 3 ст. 102 КК строки позбавлення волі призначаються залежно від тяж-

кості злочину. Покарання у виді позбавлення волі відбувається неповнолітнім у виправно-трудовій колонії загального або посиленого режиму (ч. 1 ст. 18 ВТК України).

Певні особливості є й у призначенні покарання неповнолітнім. Вони викликані тим, що суд при призначенні покарання неповнолітньому, поряд з загальними засадами призначення покарання, повинен враховувати умови його життя і виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього (ст. 103 КК). Вчинення злочину неповнолітнім є обставиною, яка пом'якшує покарання (п. 3 ч. 1 ст. 66 КК). Не підлягають кримінальній відповідальності неповнолітні, які хоча і досягли віку, з якого встановлена кримінальна відповідальність, проте відстають (не в зв'язку з психічним захворюванням) у розумовому розвитку, що обмежує здатність усвідомлювати фактичні ознаки і суспільну небезпечність вчиненого. Тому слід зазначити, що загальні засади призначення покарання відносно неповнолітніх застосовуються з урахуванням специфіки їх вікового психофізичного розвитку. У випадку призначення покарання неповнолітньому, суд враховує можливість призначення примусових заходів виховного характеру.

Особливості звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування.

Інститут звільнення від покарання має певні особливості з урахуванням особи неповнолітнього. Це виявляється у тому, що ст. 105 КК передбачає такий вид звільнення від покарання, який може бути застосований лише до неповнолітнього — це звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру; види звільнення від покарань, які можуть застосовуватися і до повнолітніх, і до неповнолітніх, щодо останніх мають свої особливості.

1. Звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

Обов'язковими умовами звільнення від покарання цього виду є: 1) вчинення злочину невеликої або середньої тяжкості; 2) наступне, після вчинення злочину і до постановлення вироку, шире розкаяння і бездоганна поведінка. При наявності цих умов, суд постановляє обвинувальний вирок без призначення покарання і особа вважається такою, що не має судимості. Одночасно суд призначає певні примусові заходи виховного характеру, передбачені у ч. 2 ст. 105 КК України.

2. Звільнення від відбування покарання з випробуванням.

При застосуванні цього виду звільнення від покарання слід враховувати загальні підстави і умови, передбачені у ст. ст. 75-78 КК України, а також особливості, передбачені у ст. 104 КК України. Цими особливостями є те, що: 1) звільнення від відбування покарання з випробуванням неповнолітніх можливе при засудженні їх тільки до одного виду покарання — позбавлення волі; 2) іспитовий строк встановлюється тривалістю від одного до двох років; 3) у разі звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням суд може покласти на окрему особу, за її згодою або на її прохання обов'язок щодо нагляду за засудженим та проведення з ним виховної роботи.

3. Звільнення від покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку.

Загальні умови застосування цього виду звільнення від покарання передбачені у ст. 80 КК України. Суд повинен за ст. 80 КК, враховувати особливості, зазначені у ч. 3 ст. 106 КК України. Передбачені у ч. 2 ст. 106 КК строки значно менші за своєю тривалістю ніж ті, які встановлені для повнолітніх.

4. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.

Особливості умов застосування передбачені у ст. 107 КК України: 1) положення ст. 107 КК застосовуються до осіб, що вчинили злочин до досягнення вісімнадцяти років, незалежно від віку на момент умовно-дострокового звільнення; 2) умовно-дострокове звільнення застосовується лише до осіб, що відбувають покарання у виді позбавлення волі; 3) застосування його не залежить від тяжкості

вчиненого злочину; 4) воно застосовується при відбутті певної частини призначеного покарання, що за розміром є меншою, ніж це передбачено у ст. 81 КК України щодо повнолітніх. До неповнолітніх заміна невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням не застосовується (ч. 4 ст. 107 КК).

Погашення та зняття судимості відносно до осіб, які вчинили злочин до досягнення ними вісімнадцятирічного віку, здійснюється згідно з ст. 88-91 КК з урахуванням положень ст. 108 КК України. Такими, що не мають судимості, визнаються неповнолітні, які засуджені до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, після виконання цього покарання. У ч. 2 ст. 108 КК України встановлені скорочені строки погашення судимості порівняно з дорослими: один рік, три та п'ять років з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочину. Якщо неповнолітній після відбування покарання протягом одного з зазначених строків не вчинить новий злочин, судимість автоматично погашається. Від автоматичного погашення судимості слід відрізнити зняття судимості судом. Дострокове зняття судимості здійснюється згідно з ч. 3 ст. 108 КК України на підставі, передбаченій у ст. 91 КК, з урахуванням таких особливостей: 1) відбуття покарання у виді позбавлення волі за тяжкий або особливо тяжкий злочин; 2) закінчення не менш половини строку погашення судимості, визначеного в п. п. 3,4 ст. 108 КК України [5,258-259].

Таким чином, наявність у кримінальному законі України *самостійного розділу*, що передбачає особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, на наш погляд, дозволить суду сконцентрувати увагу на питаннях диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх з урахуванням особливостей їх вікового психофізичного розвитку та інших особливостей.

Література

1. Кримінальний кодекс України від 5. 04 2001 р. Офіційне видання. — К. 2001. — 143 с.
2. Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх. — Закон України від 24 січня 1995. — Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 6.
3. Постанова Кабінету Міністрів України “Про організацію діяльності спеціальних навчально-виховних закладів для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання” від 13. 10. 93 р. із змінами і доповненнями від 11. 08. 95 р. № 646.
4. Положення про загальноосвітню школу соціальної реабілітації.
5. Уголовный кодекс Украины. Комментарий: Под редакцией Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова. — Харьков, 2001. — 960 с.

